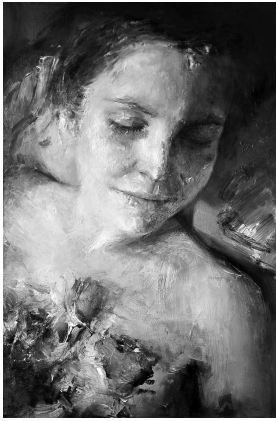

CSAPODY MIKLÓS

AMITIÉ AMOUREUSE

Gróf Bánffy Miklós és báró Bornemissza Elemérné
Szilvássy Karola

Kettejük históriája mára tehát romantikus történetté lett, amelyet érthető módon Bánffy személye von különös fénybe mindazzal együtt, amit neve jelent a 20. századi magyar történelemben, Erdély, a magyar kultúra történetében.

Élete két nagy szerelme közül az első Bánffy Miklósnak (1873–1950) több mint ötven évig tartó kapcsolata volt. Ez a „szerető barátság”, amely csak a szellemi társ halálával szűnt meg, nem a férjes asszonnyal, báró Bornemissza Elemér (1868–1938) feleségével kezdődött. Kecsetfalvi és cseszeliczei Szilvássy Karola (1876–1948), Bánffy életének „örök útitársa”¹ első találkozásuk idején tizenhét éves, Bánffy húszéves volt. A lány édesapja Szilvássy Béla (1841–1920) hadrévi földbirtokos, édesanyja báró Wass Antónia (1856–1936) volt. Nyílt titokként számon tartott viszonyukat kortársaik mindvégig azzal a mindkettejüket tisztelő megértéssel vették tudomásul, ami nem volt magától értetődő a többnyire csendes, más-kor botrányos kolozsvári társasági flörtök (házasságtörések) külsőre oly diszkrét világában. „Hogy szeretik egymást, azt nem titkolták, azt mindenki tudta. Hogy viszonyuk van-e valóban, az bizonytalan maradt. Összetartozásukat azonban fölemelt fejvel viselték, és éppen emiatt a társaság ezt tudomásul vette.”² A tisztelet nem az arisztokratáknak, hanem személyiségüknek és teljesítményüknek szólt. A korai esztendőikben kölcsönösen heves, amitié amoureuse-zé csupán jóval később szelídült szerelmüket csak az utókor pletykákra és sztorira éhes kíváncsisága stilizálta legendává nemzedékek multán. Pedig kettejük történetében nincsenek nagy titkok, amelyekhez kiragadott színes adalékokkal lehetne közelebb jutni. Titkok és legendák he-

lyett adatok vannak, báró Bornemissza Elemérné Szilvássy Karolának az Erdélyi Református Egyházkerület Gyűjtőlevéltárában őrzött hagyatéka egyelőre mégis feldolgozatlan.³ A „Bánffy-divatot” azonban, akárhányszor ismétlődjenek is ugyanazon idézetek, tévedések és hangzatosságok, nem volna helyes elmarasztalni. Hiszen ugyan mi más vetett volna némi fényt, eleinte méltatlanul keveset Szilvássy Karola nemes alakjára is, ha nem Bánffy újabb reneszánsza, amely műveinek újabb kolozsvári kiadásai után kezdődött?

Kettejük históriája mára tehát romantikus történeté lett, amelyet érthető módon Bánffy személye von különös fénybe mindazzal együtt, amit neve jelent a 20. századi magyar történelemben, Erdély, a magyar kultúra történetében. Ez a különleges „irodalmi szerelem” ugyanis nemcsak azért vált mára mutatósan divatozóvá, mondhatni piacképesé, mert az intim történet hősei híres és érdekes erdélyi magyar arisztokraták. A fokozott érdeklődés legfőbb oka, hogy főszereplője nem más, mint a páratlan életművet maga után hagyó Nagyúr, az öregségére mindenét elvesztő tragikus Bánffy. Kapcsolatuk azonban, bár valóban romantikus volt, nem az a típus-történet, amelyben a szeretett, mintegy „mellérendelt” nőt egy nagy formátumú férfi szerelme teszi híressé. Azért nem, mert sokféle tehetségű, nagyra hivatott, tevékeny, szellemileg egyenrangú, egymást támogató, sok tekintetben egymásra utalt erőteljes személyiségek szó szerint a sírig tartó bensőséges viszonyáról van szó. A történet nem hagyományos azért sem, mert mindkettejük pályafutása nemcsak „regényes”, hanem egyedülálló. Gaál Gábor az arisztokrácia és a polgári irodalom iránti ellenszenvét összekapcsolva Bánffyt annak idején többek között azért kárhoztatta, mert „közel nyolcszáz oldalon át csak Milóth Adrienne érdekli, a főhős Abády gróf szerelme, ez a tényleg csillogóvá ábrázolt asszony. Készséggel elismerjük, hogy ez a figura a hivatalos magyar irodalom nőgalériájában megkülönböztetett helyre kerül. Milóth Adrienne egész lénye olyasfajta lemezre hangolt, amelynek zenéjéből édességgel szüremlik a csáb minden magyar uralkodó osztálybeli ideológus és minden magyar kispolgári varróleány felé.”⁴ Az elismerve lebecsülő osztályharcos Korunk-kritika ellenére a pontosan ábrázolt, korántsem csak irodalmi valóság a *Megszámláltattál...* lapjairól ismerhető meg, mégpedig a kulcsregény hősnője, Szilvássy Karola által jóváhagyott végső változatban. A *Megszámláltattál...* regényideje 1904-et mutat, Karola és Miklós megismerkedésére azonban már jóval korábban sor került. Miklós, aki 1891-ben magántanulóként végezte a budapesti VII kerületi Magyar Királyi Állami Gimnáziumot, két évig a kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem joghallgatója volt. 1893-ban apja, gróf Bánffy György (1843–1929) döntése szerint a budapesti egyetemre iratkozott be, ahol 1895-ben szerzett államtudományi doktorátust. A bécsi gyermekévei után családjával Budapesten élő „kedves és nagyon intelligens”, ám „főlemelt állal, könnyörtelen daccal” járó és „a maga természete szerint és szabadon” élő fiatal lánnyal első fővárosi egyetemi esztendeje alatt, ám valószínűleg Kolozsváron találkozott először. Regénybeli jellemzése szerint Karola „Furcsa, önálló gondolkozású leány! Legtöbb dologban más, mint a többi. [...] mindig valami komoly meggondoltság volt a nézésében.” Az ifjú Bánffynak rögtön megtetszett „sudár, még nagyon leányos termete, az a könnyű és mégis erőre valló járása, melynek látásánál mindig a vadászó Diana képére kellett gondolnia, mely a Louvre Fontainebleau-termének egyik kincse. Ugyanazok a kissé elhosszabbított arányok, az a viszonylag pici fej, az a rugalmas visszahajló derék, amint az istennő egyik kezével a vállá fölött egy nyilat vesz ki a hátán függő tegezből.” Hamarosan „kacér, férfibolon-

dító nőként” mutatta magát, akit a kolozsvári sétatéri korcsolyapályán „nyugtalan életszomjúság” röpít. Abády Adrienne-ben észrevett „valami végzetes erőt, mely hatalmasul hajtja öntudatlanul, lappangó erőt, mely bűvösen végzetes lehetne...” Mintha „legbelül a forma, a lendület, a tovaszállás mögött mintha a természet nagy erőit látnám, ahogy repült”. A kolozsvári felsőbb társaságban nem kis botránkozást keltett, hogy Adrienne este korcsolyázik, és nem „mint a többi rendes hölgyek, délben, hogy nem táncol csárdást, hogy a temetőben szokott sétálni és – ez a legszörnyűbb! – hogy otthon a földön szeret ülni.” A bálokon olyan volt, „mint egy karcsú fekete párduc. Azok pihennek le ilyen egyenletes és rugalmas hangtalansággal, mozgásuk semmi részében nem gyorsul, nem zökken sehol, de egyforma harmóniában megy végbe.” Máskor „Valami belső tündöklés ragyogott át a bőrén, az álla magasan, nagy sárga szemei tágra nyílván. Majdnem a Medúza maszkja, félelmetes és gyönyörű! Mintha kaján öröm vonta volna szét tágra nyílt ajkait.” A lány arca „Gyönyörű Medúza-arc vagy a tragikus múzsáé, amit vadul körülkígyóznak kunkor fekete fürtök”. Abády tehát olyan nőbe szeretett bele, aki nemcsak „komplikált és szeszélyes”, hanem, aki „veszélyes és végzetes” lévén megzavarta lelki nyugalma. Úgy döntött hát, „ki fogja égetni magából a vágyat, mely a nő teste után gyötri. A barátságuk pedig fennmaradhat, olyan »amitié amoureuse«-féle, ahogy Goethe a Lotte iránti szerelmét kiírta magából.”

A főváros pezsgő életében gyorsan magára találó fiatal Bánffy az is vonzotta, hogy a lánynak „Társalgás közben nem kellett kerülnie a külföldi vonatkozású témákat, világtörténelmi vagy irodalmi hivatkozásokat, melyekért némelyek megorroltak, és azt hitték róla, hogy hivalkodni akar az ő ismereteivel. Adrienne meglepően tájékozott volt ezekben. Kitűnően beszélt nyelveket. Roppant szeretett olvasni, de azt a konteszliteratúrát, amellyel az akkori leányokat tartották, lázadozva utálta. Lázadozva, mert ő abban a lausanne-i intézetben, melyben nevelték, hallott Flaubert-ről és Balzacról, Ibsenről és Tolsztojról, és emésztő vágyt élt benne megismerkedni komoly értékű művekkel.” Karola alakmása feltűnt Kuncz Aladár *Felleg a város felett* című regényében is; ha „érdekelte valami, amikor olyan emberekkel érintkezett, akiktől várt, vagy kért valamit, olyankor kinyulladtak szemei s egész lényét elöntötte a fölényes intelligenciának és a kifinomult érzékiességnek a fénye. Csak ha élt, mozgott, akart és vágyakozott, akkor volt elemében. [...] Képei, szobrai, bútorai nem olyanok voltak, mint a többi arisztokratáé. Egy ősök portréját sem lehetett a falon látni. Úgy látszik, ő elég volt saját magának... [...] Volt egy eredeti Cézanne, két Picasso-képe. Nagyon büszke volt rájuk. Azonkívül még sok rajz és metszet. Egy fürdőző katona Kernstocktól, egy szép, komoly Rippl-Rónai. [...] A zongorán Debussy-kotta volt kinyitva. Könyvtárát hálószobájában tartotta a grófnő. Hat-hét elszórtan elhelyezett ébenfa-szekrényben sorakoztak a könyvek. Anatole France, Romain Rolland, Shaw, Chesterton, a teljes Hauptmann, Hebbel, D’Anunzio.”⁵⁵ Báró Bánffy Éva szerint Karola, akit Kuncz a regényben „valóságos démonnak” nevezett, „nagyon »felhajtásos«, jó kondíciójú nő volt, okos, szellemes, amit a férfiak abban a korban nemigen szerettek. Miklós bácsival nagy volt a szerelem, de túl okosak voltak mind a ketten, uralkodó típus mind a kettő.”⁵⁶ Abády Bálint szerelme azonban „nem holdvilágos rajongás”, nem „csilingelő fölrtbeszéd” vagy „plátói álmodozás” volt, hanem a férfi „céltudatos vágya, akinek minden kell, akivel nem lehet alkudni”, a szerelem tehát hamar eljutott a házasság gondolatáig. Gróf Bánffy György mégsem adta áldását fia, Erdély leggazdagabb örököse és az ext-

ravagáns Karola egybekelésére. Miklós tovább élte a regényében ábrázolt irodalmi, széptevő és kártyás életet, Karola pedig, aki báró Kemény János szerint „azokhoz az asszonyokhoz tartozott, akikkel kapcsolatban kénytelen volt mindenki állást foglalni vagy mellette, vagy ellene”, a nők teljes egyenjogúságának harcosaként „lelkesegett a szüfrazsettekért. A legújabb divat szerint öltözködött, ízléssel ugyan, de mindig jóval modernebbül, mint mások. Internacjonalistának vallotta magát. Szerette a naturalista, »nem úri kisasszonyoknak« való könyveket. [...] Sok embert bosszantott Karolának nemcsak a modernsége és a vitára mindig kész szája, hanem az is, hogy nem szégyelli földműves rokonságát. [...] Szabadulni akart a »konteszkek« megalázó helyzetéből, s elhatározta, hogy férjhez megy.”⁷ 1896-ban az ugyancsak dúsgazdag báró Bornemissza Elemérrel, a Károlyi grófok uradalmainak vagyongazdálkodójával kötött házasságot.⁸

Karola, aki a kolozsvári társasági életben már lány korától állandó botránkozást keltett, gyermekora színpadi játéka után 1902-ben egy francia színdarabban lépett fel. „A nehéz s gyakorlott színésznőt is próbára tevő feleség szerepében b[á]r[ó]. Bornemissza Elemérné oly rendkívül ügyes, átgondolt, rutinos alakítást nyújtott, mely a legőszintébb csodálatra ragadta a közönséget. A tegnapi est különben határozottan az ő sikere volt.” Ibsen *Nórájában* „egyénisége s észak örök asszonya, a kutató, tömör szenvedélyű, problematikus lelkű Nóra között van valami finom szellemi láncolat. Különösen ahhoz a Nórához áll nagyon közel, aki a második felvonásban kétségbeesetten tarantellázik, hol a lelke tele van a vihar tomboló áradatával... [...] A fin de siècle ideges asszony, aki a gondolataival, az idegeivel szerelmes inkább, a gondolatok csábítják erre vagy arra, mint a forró véralkata.”⁹ Kemény János szerint Karola „Szenvedélyesen tudott gyűlölni és ugyanolyan szenvedéllyel tudott jó lenni. [...] Nem félt senkitől és semmitől, megingathatatlan volt fatalista hitében. Az élet csúcsein álló emberek között nagyon sok ellenséget szerzett magának harcos szókimondásával, de egyre több és több barátot, csodálókat az elesettek, az igazi nyomorultak és szerencsétlenek között. Az arisztokrácia túlnyomó része mételynak tekintette, gennyes sebnek, melyet ki kellene vágni a Társaság testéből, nehogy megfertőzze az egészet.”¹⁰ *Megszámláltattál...* kolozsvári jelmezballjában „Nagyon hosszú, sima fekete ruha volt rajta, mindenütt elfödve acélfényű »paillette«-ek csillogó pénzecskeivel, amik halkan zörögtek, ahogy járt. Mintha valami varázslatos kígyópáncélba öltözött volna. Magasan hordott fején széles aranykorona. A mandzsu császárnék képein látunk ilyet. Vékony aranyvirágok sokfajta művességben, amik arasznyira kihajlanak kétfelől. Indagörbülésük végeit kőöntvényűk bojtazzák, ércvirágok ezek is, piros ékkövel megtűzdelve, mintha vércsöpp hullana ki a kelyhükből. Szemöldökeit és pilláit megnyújtotta karbonnal kissé rézsútosra, ahogy kínai nőhöz illik. Fekete haja, elefántcsontszínű teste és halvány arca, melyen semmi pír sincs, csak a vadul vörös száj, valóban távol-keleti látomásként hatott. Titokzatos meseistenő, aki valamely pagodából indult ide. A ruha mélyen kivágva, diadalmasan.”

A fővárosban nagy lábon élő „tékozló fiút”, Miklóst 1897-ben a rokonság „családtanácsa” egyéves „gondnokság” alá helyezte; amit az egyik lakatlan Bánffy-kastélyban kellett eltöltenie, mielőtt az apai akarat 1899-ben a tengerészeti hatósághoz Fiumébe, 1900-ban a Földművelésügyi Minisztérium információs irodájába, Berlinbe vezette. Első képviselősége (1901) kezdetén huszonnyolc éves volt, Ady által elismerően méltatott *Naplegenda* című drámáját pedig, amelyet Karolának írt, 1906-ban adta ki, abban az évben, amikor elfoglalta

Kolozsvár és Kolozs vármegye főispáni székét. Szerelme eközben hosszú dél-afrikai utazásra szánta el magát: 1908-ban rokonával, báró Aczél Elemérné gróf Wass Máriával felkereste Mária testvére, az 1902-ben a búr háborúban elesett ifj. gróf Wass Albert transvaali sírját. Southamptonban szálltak hajóra, majd, mint Hunyady Sándor írta, „A két magyar arisztokrata hölgy hetekig utazott öszvérfogaton, kaffer-eszkort kíséretében a bozótokkal tarkított, elhagyott dél-afrikai mezőségeken, míg végre tövistől összeszurkálva, barnára égve, a maláriás és forró vidékeken át elértek ahhoz a bushoz, ahol Wass Albert grófnak az angolok által emelt fejfája állt.”¹¹ Utazásuk végén eljutottak a Viktória-vízeséshez is.¹² Karola, miután egyetlen gyermeke, Hubert 1903-ban meghalt skarlátban, visszaköltözött Erdélybe, férjétől pedig, aki biztosította kolozsvári megélhetését, külön élt, később sem váltak el. Monostori út 4. szám alatti házáat, amelynek egy részét haláláig lakta, gazdagon, a rá jellemző választékos ízléssel rendezhette be. Keresztfia, Óváry Zoltán emlékei szerint „kissé túl merev volt, pedig nem szigorúságot, hanem lány szépséget sugárzott. A legelegánsabban öltözködő nő volt az egész Osztrák–Magyar Monarchiában. Kivételesen jártas volt az irodalomban és a művészetekben. A magyaron kívül beszélt még németül, franciául, angolul és olaszul is. Az év két legmelegebb hónapját Velencében töltötte, ahol a régi velencei családok mindig szívesen fogadták.” Életének újabb emlékezetes eseménye volt, hogy amikor 1912-ben Blériot Pesten járt, „odautazott, hogy szemtanúja legyen az első magyarországi repülésnek. Ott azután azt mondta férjének, [...] szeretne felrepülni Blériot-val”, aki azonban „nem akart senkit se felvinni, nőt meg éppen nem”.¹³ Nem akarta rögtön elutasítani, ezért szinte megfizethetetlen összegben, tízezer aranykoronában szabta meg az árat. Ám mivel a báró elküldött a pénzért, állítólag felesége lett a világon az első nő, aki repülőgépre ült.

Egy évvel azután, hogy Bánffy 1912-ben a Nemzeti Színház és az Operaház intendánsa lett, a Janovics Jenő pártfogását élvező Karola *Az apacs nő szerelme* címmel rövid mozifilmet rendezett. Intendánsi gondjain Bánffy kizárólag apjával és vele osztozott.¹⁴ Ekkor következett Bánffy életének újabb fordulata: Váradi Arankával (1886–1966) való sorsdöntő találkozása. Az ifjú színésznő, aki huszonhat évesen Lengyel Ernő *A császárpárádé* című darabjának főszerepét, Eugénia császárnét játszotta, „később a feleségem lett. Őt személyesen nem ismertem. Színpadon persze gyakran láttam. Első és óriási sikere *A vadkacsában* el nem múló emlékem maradt. De most, amikor felém jött, mélyen kivágott rokokó ruhában, hajporosan és azon az ő egészen egyéni módján, ahogy kezét nyújtva, a karja kilövellt felém, valami bűvöletet éreztem, ahogy a vasat vonzza a mágnes, ami innen induló szerelmünk első szimptomájaként hatott öntudatlanul reám.”¹⁵ Aranka 1903-tól a Nemzeti Színház tagja, 1923-tól örökös tagja volt, apja Váradi Antal (1854–1923) drámaíró az Országos Színművészeti Akadémia igazgatója, a Petőfi Társaság főtitkára, 1895-től a Nemzeti Színház dramaturgia. Noha Bánffy közel negyvenévesen már „benne volt a korban”, Arankát, aki Fekete Sándor (1885–1972) szülész-nőgyógyász főorvos boldogtalan felesége volt, csak tíz évvel a nősülését ismét elutasító apja halála után, Aranka gyermektelen házasságának felbontása után vehette nőül, amikor leányuk, Katalin már tizenöt éves volt.

Az első világháború kitörésekor Bánffy is bevonult, Karola pedig, akivel újraéledt a szerelem, és aki már nemcsak szakképzett bába és diakonissza volt, hanem képesített sebészeti ápolónő is, 1914-től két évet az orosz fronton töltött; önfeláldozó szolgálatáért már 1917-ben megkapta az I. osztályú Erzsébet Rendet.

Mielőtt besorozták volna, Bánffy sógorától, báró Barcsay Tamástól azt kérte: „Szilvássy Karolát, kihez évek hálája és szeretete fűz, mindig szeressék és megbecsüljék: *minden tekintetben*, ha szüksége volna, anyagilag is támogassák élete végéig, és ezt a kívánságomat neki is megmondják, mint utolsó akaratomat.”¹⁶ Trianon után, 1921–22-es külügyminisztersége idején nem térhetett haza Erdélybe, hogy lássa Karolát, 1922-ben azonban Aranka utazott el hozzá Velencébe. Amikor 1923 végén először hazalátogatott, Bonchida és Kolozsvár élménye „erősen hatott reám. Ottlétem alatt először villant meg bennem az a gondolat, hogy végleg visszajöjjenek szülőföldemre és távol minden politikától, újra irodalmi munkába fogjak.”¹⁷ Kuncz akkor úgy látta, „Hajában már a zord idők hava csillog, leeső, franciás bajusza fölé mély ráncok vésődtek, de szemében ugyanaz a bizonytalan, sorsát kutató tekintet él, amely nyilván elárulja, hogy lelke legmélyén erdélyi, és egyenes kivetítése, késői, de közvetlen hajtása annak a nemzedéknek, amely századokkal ezelőtt itt Erdélyben bontatlan intellektussal és akarattal történelmet s műveltséget teremtett.”¹⁸ 1923–27 között betöltötte még az Országos Magyar Képzőművészeti Tanács elnöki tisztségét is, ötvenegy éves korában azonban végleg hazaköltözött. Rövidesen nemcsak a birtokok irányítását vette át, hanem az Erdélyi Szépművészeti Céhét az irodalmi elit könyvkiadójává, az Erdélyi Helikont az irodalmi transzilvanizmus jól szerkesztett folyóiratává, a marosvécsi várkastélyt pedig az egyre bővülő helikoni kör műhelyévé tette, főként a kastély gazdája, Kemény János és Szilvássy Karola segítségével. Szántó György, aki addigra végleg elvesztette szeme világát, így számolt be az 1927-es helikoni találkozóról: „Bornemissza Eleménné, kinek lelkes figyelme mindenre kiterjed, szigorúan szól rám: jöjjön Szántó, eleget ült mégis már. Megsétáltatom egy kicsit, hogy el ne hízzon [...] Engedelmesen követtem a parkba a csupa szív, csupa energia magyar dámát, ki élete fő ügyének a Helikont tekinti. – Tudja, ebben a kastélyban egész évben e négy napra készülnek. A család három szerény szobát lakik, mindent, de mindent a helikoni napokra tart előkészületben. [...] Irodalomtörténet, milyen száraz is vagy te ennyi kötelességtudó, szerető áldozatkészséggel szemben... – gondolom magamban a bárónő kellemes zengésű altját hallgatva. Szeretném minden szavát feljegyezni, többet mondanak ezek az apró intimitások nagy, korszakjellemező fejezeteknél.”¹⁹ *Fekete éveim* című regényében Szántó később úgy emlékezett, „Meggyőződtem arról, hogy emberismeretem nem hagyott cserben, a bárónő az volt, akit az első öt percben megéreztem benne, az maradt számomra aztán éveken át, mind a mai napig. Hűség és megbízható ember, egyéni gondolkodású, mélyen érző, igazi asszony, aki sok arcát ismeri az életnek, fájdalmait, örömeit, vágyait és emlékeit sohasem rejti pózok alá. Az a vitalitás, amellyel mindketten fölébe kerekedtünk a sorscsapásoknak, mindenestre közös volt bennünk.”²⁰ A bárónét csakhamar okkal tisztelték a Helikon legfőbb patrónusaként, „védelmező és sugalmazó Nagyasszonyaként”.²¹ „Karola nagyanyánk” ugyanis – ahogy Szentimrei Jenő nevezte, mikor egyszer Kolozsváron nem találkozhatott sem vele, sem „Miklós úrral”²² – nemcsak orosz bolsevista kiadványokat és filozófiai, teológiai, orvosi munkákat olvasott négy nyelven, hanem a kiadóhoz benyújtott valamennyi kéziratot is véleményezte. A marosvécsi összejövetelek, a Helikon erdélyi és magyarországi estjeinek szervezése mellett tanácsadói, szerkesztői („cenzori”) szerepe is nélkülözhetetlennek bizonyult. Az sem véletlen, hogy *Magyar irodalomtörténetének* (1934) kéziratát Szerb Antal nem a Helikonnak, hanem neki címezte.²³ Közben szellemi társaként, felolvasott műveinek első hallgatójaként Bánffyt egész pályafutása során

befolyásolta, ihlette, bírálta. Amikor Bánffy a trilógia második könyvében (1938) odáig jutott, hogy Gyerőffy a hólében feküdt, „felsőteste széjjeltárt karokkal a marton”, Bánffy idősb Alvinczy Ádám aláírással Karolának ezt írta a Reviczky utcából: „Az egyetlen hír, hogy Gyerőffy László beleesett az országút árkába. Ott is maradt. Nem kár érte, mert a kedves Lázárnéval igazán komiszul viselkedett.” Később Bonchidáról arról tudósította, „nagyon sokat írtam, és azt szeretném felolvasni, de hogy még többet írjak, itt kell maradnom. Képzeld?! Nem csak hogy eltemettem Gyerőffit [...] Akárhogy lesz is, szeretném Neked felolvasni.” Nemso-kára ezt írta: „a regényünk eléggé halad, vagy tizenkét oldalt hoztam talán össze. Még csak Abády és fia vannak Dénestornyán, de ez is dolgot adott és helyet kívánt”, a legvégén pedig: „a regényt ma délután bevégeztem, kedd reggel érkezem – Abády”.²⁴

1929-ben Karola is hozzájárult a Céh alaptőkéjének emeléséhez,²⁵ mindeközben az Erdélyi Színpártoló Egyesületnek alelnöke volt, olvasmányairól és zenei élményeiről naplót vezetett, szakácskönyveket írt,²⁶ sőt előadóművészként is fellépett: az egyik irodalmi esten „Kivételes erdélyi művészasszonyok szöttek színt és szépséget a nyersebb férfi-fonétikum fölé: Janovics Jenőné Poór Lili, Dóczyiné Berde Amál, Bornemissza Carola báróné”.²⁷ 1931-ben pályadíjat alapított,²⁸ évente négyezer lejt adományozva a marosvásárhelyi Református Kollégium három olyan diákjának, aki „a nyári szünidő alatt erdélyi tárgyú történelmi esszét ír”.²⁹ Az 1932-es találkozóról Áprily Lajos mégis azt írta Reményik Sándornak: „Nincsen rózsza tövis és Helikon Karola nélkül?”³⁰ Páratlan munkabírása és önzetlensége mellett ugyanis olykor kiütközött „a Helikon anyósának” ellentmondást nem tűrő nehéz természete. Tabéry Géza felidézte azt a Berde Mária és Bornemisszáné között lezajlott összecsapást is, amely Marosvécsen 1933-ban zajlott le Adolf Meschendörfer *Coronájának* magyar fordítása körül, és amely Karola bocsánatkérésével zárult.³¹ Egy évvel később a marosvásárhelyi Kemény Zsigmond Társaság – ahol a báróné Bánffyval és Dsida Jenővel együtt tartotta székfoglalóját³² – Sipos Domokos-emlékestet rendezett. Az est után, amelyen a korán elhunyt szerző elbeszélése Karola előadásában hangzott el,³³ Bárd Oszkár azt kérdezte a társaság főtitkárától, vajon „mi készíti odaállni” Bornemisszánét Sipos Domokos sírja mellé, hogy „annak porai előtt, akit néhány nagylelkű Ember megmenthetett volna, az Ó sorait, az Ó feljajdulását recitálja?!”.³⁴ Széles körű jótékonyági munkájával működése megsokszorozódott; az *Ellenzék* 1927-ben alapított diákmenzájának és a magyar egyetemi hallgatók ellátására Bánffy, Kemény János és gróf Teleki Ádám segítségével létrejött diákasztalmazomozgalom első számú irányítója volt, egyszersmind a Református Nőszövetség elnöke, aki egyházához különösen élete második felében kötődött szorosan. Két évvel Észak-Erdély visszacsatolása után, amikor elbeszélésgyűjteménye napvilágot látott, 1942. június 9-én Tamási Áron joggal írhatta a neki szánt példányba: „A nemes és együttes erdélyi haza emlékezetére szeretettel ajánlom ezt a könyvet báró Bornemissza Elemérné Szilvássy Karolának, az erdélyi irodalom hűséges és harcos fegyvertársának.”³⁵

Másfél „politikamentes” étvized után Bánffy életének a Romániai Magyar Népközösség élén eltöltött küzdelmes periódusa ismét a Magyarország és Románia között végtelenen elmérgesedett viszony darázsfszékébe vezetett. Működésének intenzitása a második bécsi döntés után sem csökkent, miközben magánélete is zaklatott maradt: teendői miatt tartós egymástól távol éléssel terhelt házasságát Karolával fenntartott viszonya mérgezte. A sok évtizedes „szerelmi három-

szög” Karolát nem, inkább Bánffyvt zavarta, a legtöbbet azonban felesége szenvedett tőle,³⁶ különösen a negyvenes évek első felében, amikor Bánffy éppen úgy, mint fiatalkorában, számos politikai, kulturális, egyházi és egyéb feladatot látott el Kolozsváron és a fővárosban. Váradí Aranka 1942. június 1-jei bejegyzése szerint „Miklós az erdélyi sátorhoz megy, mert ezen a napon kezdődik a könyvnap, de Bornemisszáné nem jött Pestre, sem Kemény Jánosné (ez utóbbi Klimkóné nevű hölgy³⁷ miatt, akivel Jánosnak flörtje van).” Június 19-én: „egész nap Miklóssal vagyok, akinek egyszerre nincsenek »ülései« Kolozsváron, hogy B.-néval fasében van: – viszont türelmetlen, rosszkedvét nekem kell folyton nyel-nem, és még harcolnom és iparkodnom, hogy jól érezze itt velünk magát.” Másnap férje már „nem bírja elviselni, hogy B.-né haragszik rá: rosszul néz ki, keserű és levert, és ezen a reggelen már keresi Groisot:³⁸ Grois ti. a kerítő. Tehát M. alázkodik meg és én kétségbeesve látom, mennyire nem tud élni B.-né nélkül. Nagyon kétségbeejtő a helyzetem itt. Az az érzésem, hogy nem lesz itt maradásom. – A lelkiállapotom pokol.” Július 21-én Aranka hallotta, amint „M. telefonon beszél Groissal, és bejelenti magát B.-nénál szerdára (estére), amikor Joksman főispán behívta³⁹ Kol[ozsvár].-ra egy Lukács nevű pesti politikussal tárgyalásra.⁴⁰ Idegeim teljesen fel vannak feszítve. Bemegyek M.-hoz és $\frac{3}{4}$ 10-től $\frac{1}{4}$ 12-ig beszéljük a Bor.-né ügyet. Én mindent elmondok. Ő nyugodtan magyarázza a régi nótát sok hazugsággal (mintha előre készült volna). Másnap 22-én délután bemegy K[olozsvár].-ra, és tudom, hogy az estét csak azért tölti bent, mert B.-néval akarja tölteni. Most már nem is csinál nagy titkot belőle.” Augusztus 1-jén Bánffy estefelé érkezett haza; „persze tudom, hogy a napot B.-néval töltötte odabent [...] igen rosszul élünk most. Ez a nyár valóban tűrhetetlen. 9-én egész nap oly kellemetlen, bántó és mérges velem, hogy napjában ezerszer mérlegelem, hogy is hagyhatnám itt mostani kínos, vergődő életemet – és hova költözhetném el.” Amikor 1942. augusztus 9-én Budapestet bombatámadás érte, „Miklós ott van! másnap küld sürgönyt »jó egészségben« – és kártyát is ír Pest-ről, kedveset. Ez olyan jó.” Nemsokára néhány napig „egyedül vagyunk ketten itt Bonchidán – és ez alatt a pár nap alatt sikerül valahogy ismét közelednünk egymáshoz: – én vagyok a kezdeményező persze, mert úgy érzem, semmi sem oly kínos, mint ez a nyomott fagyosság köztünk.” Aranka azonban augusztus 12-én már úgy tudta, „Miklós délután ismét B.-nénál van”, másnap pedig Marosvécsre ment, „ahol Kemény Jánoséknál a nagy Helikon találkozó van, mely most 2 éven át nem tartatott meg. Valóban meghívhattak volna engem is: én tettem is erre célzást Kovács Lászlónak,⁴¹ amikor kint volt Bonchidán, de Bornemisszáné ezt nem tűrte volna (ő persze ott van), és nem hívtak meg. Igen szomorú kis helyzet, és erősen kezdem magam szégyellni az itteni emberek előtt. *Kell*, hogy lássák mindenből, milyen senki vagyok Bor.-né mellett férjem szemében.” Augusztus 18-án Bánffy mégis bement Kolozsvárra, ám „semmi áron nem akarja, hogy vele menjek: tudom, hogy ismét B.-né miatt. Ott vagyunk, ahol voltunk. Sokszor igen vergődöm. [...] örökös nyomasztó rosszkedve hallatlanul súlyos, Kató ingerült természete a másik oldalon...” Nemsokára „Katinka⁴² beszél Miklóssal B.-néről.” Szeptember 30-án „Von Damerau német konzul⁴³ és felesége jönnek ki hozzánk ebédre és – Bormenisszáné! Akihez tavasz óta nem megyek. Kijön, mintha mi sem történt volna, nagy szeretettel megölel. Oly öreg és csúf, hogy minden vergődésemet nevetségesnek érzem. – Szept. 29-én este Katinka beszélt Miklóssal ebben az ügyben: M. azt mondja: »Mit csináljak? – egy régi barátság«. Katinka azt hiszi, hogy B.-né erőszakoskodik. – Katinka 30-án es-

te Bor.-néval és von Damerauékkel bemegy Kolo[z]s[vár]-ra.” Aranka október 5-i feljegyzése szerint „B.-nét alig láttam, igaz, hogy éppen vöröskeresztes gyűjtés és ő 2 urnával nyüzsgött és Keresztes-Fischer Ferenc belügymin[iszter].⁴⁴ és neje is Kolos-on voltak és azokkal volt. Mindenesetre ez volt az első pár nap, mikor nem vergődtem Kolozsváron.” Amikor Apafi Mihály fejedelem hamvait november 23-án nyugovóra helyezték a Farkas utcai templomban, természetesen Bánffy is megjelent, Aranka keserűségében úgy látta: „mindezek mögött Bormenisszáné áll, akihez Katónak [Bánffy Katalinnak] kétszer is el kellett mennie most, hogy egyedül volt bent Kolozsváron Miklóssal.” November 29-én, „Mialatt mi a színházban vagyunk, Bor.-né Miklósnál van”, december 19-én azonban Pesten már úgy tapasztalta, „Miklós most sokkal kedvesebb velem és enyhébb, mint Erdélyben: úgy látszik, Born.-né heccelése mégis sokat tesz. De Miklós is erősen megőregedett.”

Bukaresti missziója, melyet Erdély jövőjéért hetvenévesen, mint volt külügyminiszter, felsőházi tagként Bethlen István kérésére vállalt, sikertelen maradt,⁴⁵ 1944 zaklatott őszén azonban közbenjárása megővta a pusztulástól Kolozsvárt.⁴⁶ Karola a háború zűrzavarában sem tagadta meg önmagát: barátnőjével, gróf Bethlen Margittal, autóval Nagyszebenbe hajtott, és az árvaházból több mint félszáz csecsemőt mentett ki. Az életveszélyt elkerülte akkor is, amikor 1944. október 11-én Óváry Elemérék Monostori úti szalonjába orosz egyenruhás fegyveresek törtek be, és a családot vendégeikkel együtt legéppuskázták. Az összejövetelel Bornemisszáné is megjelent, ám kevéssel a tömeggyilkosság előtt házvezetőnője hazahívta, mert az ő házában is oroszok garázdálkodtak. Bánffy 1944 telét családjával Pesten, Reviczky utcai palotájában töltötte. Felesége szerint szinte már „idegei végén volt [...] rettenetesen lefogyott és oly tragikus volt nekem, amint lefogyott arcával, ősz szakállával, melyet állandóan idegesen morzsolgatott az ujjai között, nagy türelemmel viselte el ezt a szörnyű életet.” 1945 márciusában, hónapokkal a bonchidai kastély pusztulása után térhettek csak vissza Erdélybe. „Miklós húsvét előtt kiment Bonchidára, azt hittük, a gyilkos földreformból *leg-alább* a köteles 87 holdat megtarthatjuk, amit a törvény a régi tulajdonosnak biztosít: de húsvét vasárnap Bonchidára érkeztek a Frontul plugarul (Eke front) nevű román egyesület tagjai.”⁴⁷ A parasztokat azzal tüzelték Bánffy ellen, hogy „németbarát volt, hogy ő maga gyűjtatta fel kastélyát a németekkel stb. és ezért ne kapjon egyáltalában semmit vissza”.

A már alkonyéveiben született, *Íme az ember* című drámáját Bánffy, aki családjának Pestre költözése után Kolozsváron maradt, „a régi barátság és szerelem emlékére” Karolának ajánlotta,⁴⁸ akit 1948. április 23-án súlyos szélütés ért. „A jobb oldala bénult meg [...] – írta nővérének –, elképzelni, hogy így nyomorékon éljen tovább, fekve v[agy]. tolókcóban – az szörnyű nála, aki olyan aktív volt mindig, és most is öreg korában volt nap, mikor összevissza 5-6, sőt 10 kilométert gyalogolt. – Nekem is szörnyű csapás ez. Ő volt az egyetlen, aki rendszeren látogatott 3-4-szer egy héten, és akivel el tudtam beszélgetni mindenről. [...] Tudom, maguk nem szeretik egymást, bár [Barcsay] Tamás tudtommal jóba volt vele – de nekem egy nagy csapás és borzadok attól a gondolatától, mikor nyomorékon fogom viszontlátni. C est horrible!”⁴⁹ Akkor este „Együtt jöttünk le Kovács Lászlóéktól este 8-kor és oly sebesen járt, hogy kértem: menjen lassabban, mert az asztmámmal nem tudom követni. – Én hazajöttem, ő Somodýékhoz⁵⁰ ment rádiót hallgatni, ott történt 10–1/2 11 körül, onnan szállították be a ref[ormátus]. kórházba. [...] Látogatni nem szabad. Én nem is vágyom

erre, és már előre irtózom, mikor újra látni fogom bénán és nyomorultan. Ötvenöt éves barátság fűz hozzá! – 17 éves volt, mikor először láttam, egész életemen át ismertem és becsültem. – Az Erd[élyi]. *történet* Adrienne-jében sok vonást felhasználtam belőle. Egész irodalmi pályámban érvényesült a befolyása (a *Naple-gendát* is neki írtam) – csak később, a *Maskara* [1926], *Martinovics* [1931] és az óta keletkezett írások függetlenek tőle. – Nekem a szánalom és a részvéten kívül még az is szörnyű, hogy a Maguk eltávozása óta az egyetlen lény volt, akivel *beszél*ni tudtam, nem diskurálni, ahogy másokkal. [...] A gyógyulásában az orvosok reménykednek ugyan, de ez nagyon hosszadalmas dolog, 2-3 hónap, és tekintve a korát, 72-73 évesen – egészen sose fog helyrejönni.”⁵¹ Május közepén Karola állapota rosszabbra fordult. Bánffy szerint nemrég még „aránylag friss volt. Szellemileg egészen jól. *Roppant örült a maga kedves levelének*”⁵² és kérdezett De Beauverger iránt,⁵³ kire én ugyan nem emlékszem, de aki bizonyára Fouchet⁵⁴ mellett lehetett követségi titkár. [...] Múlt csütörtök óta azonban sokkal rosszabbul van, nem szellemileg, hanem egész lényében valami elesettség van. A beszédje megint rosszabb, alig érthető, és folyton alszik, illetve két álom között van. – Nagyon aggódom érte. Mindennap bemegyek a kórházba vagy telefonon kérdezősködöm, de szombat óta nem mentem be hozzá. Akkor is alig-alig értettem, amit mondott. Szörnyű volna nekem, ha meghalna, de az is szörnyű, ha ilyen állapotban élne tovább. Több mint félszázad óta ismerem; egyetlen kortársam ő már. Az egész múlt vele sülyedne el.”⁵⁵

Karola 1948. május 26-án halt meg, „Csöndesen, minden agónia és minden fájdalom nélkül ment ki ebből a világból. Már napok óta majdnem folyton aludt és így is halt meg. – Tegnapelőtt temettük abba a kriptakertbe, amit, mint tudja, én a ref. egyháznak ajándékoztam. A sírja az alsó fal mellett van; annak a kiszögellésnek a terében, ami a város felé néz.”⁵⁶ Szép temetése volt, úgyszólván mindenki ott volt, aki ismerte, hóstáti asszonyok, aggmenház, Valéria-beli gyermek[-]árvák,⁵⁷ diakonisszák. – A temetés előtt erős zápor volt, utána pedig kiadós eső, csak mialatt a menet tartott, elhantoltuk és eljöttünk, az alatt szépen sütött a nap. Hogy számomra ez milyen veszteség, azt úgyis tudja.”⁵⁸ Kemény Jánosné úgy emlékezett, hogy a temetésen „Bánffy jött fel a hegyen a nagy vörös rózsacsokorral”.⁵⁹ Váradi Aranka bejegyzése szerint férje, aki „igen egyedül marad Kolozsváron”, a temetésen „meghúti magát egy záporosóban, beteg lesz, enyhe tüdőgyulladás [...] Képzeltető az én lelki helyzetem: ott tudni betegem: és nem mehetni hozzá: már 3 éve nem láttam a hites uramat.” Az „igen beteges és nyugtalan” Bánffy „nem akar már Erdélyben maradni:”, be is adta útlevélkérelmét, sokáig hiába. Végre 1949. október 15-én reggel érkezett meg Pestre a bukaresti gyorsal, Aranka szerint „Lerongyolódva, lefogyva, megöregedve: egy gyöngé, csaknem reszkető lábú aggastyán. Nincs egy inge, egy ruhája: – de mily boldogság, hogy végre itt van!! vigyázhatok rá, meggyógyíthatom. Az asztmája rémesen elhatalmasodott, és lábfájása folytonos [...] 10 napig van nálam, aztán bemegy a Haynal Imre tanár⁶⁰ belklinikájára, ahol Haynal ingyen tartja és gyógykezeli. [...] ha nem sikerült volna most idejönnie, csak az öngyilkosság volt számára hátra, mert már eladnivalója sem volt, és teljes nyomor szakadt rá: Kolozsváron a házunkat is elvették: mindent; – se élelemre, se fűtőanyagra nem volt már pénze.” Állapota azonban nem javult, köhögött, fuldoklott. 1950. január 6-án felesége keze között halt meg, két évvel azután, hogy számára a múlt nem Bonchida pusztulásával, hanem Karola halálával merült el végleg.

■ JEGYZETEK

1. Marosi Ildikó: *Bánffy Miklós estéje*. Polis Könyvkiadó, Kvár, 2002. 7.
2. A jelöletlen idézetek az Erdély-trilógia első kötetéből (*Megszámláltattál...* [1934]).
3. F 16 jelzet alatt, 7 kötetnyi levelezése maradt fenn, 5 köteg 323 író, politikus, művész leveleivel.
4. *Válogatott írások*. I. 1921–1940. Irodalmi Könyvkiadó, Buk., 1964. 546–547.
5. *Felleg a város felett*. Révai. Bp., é. n. [1940] 96–98.
6. „összeszorítod a szád, mély lélegzet, és mész tovább”. Báró Bánffy Évával és Bánffy Tamással beszélget Kiss András. *Korunk* 2002. 12. sz. 13.
7. *Kakukkfőökák*. Kriterion Könyvkiadó, Buk., 1972. 281–282.
8. A férjhez menetele utáni időkről és a bécsi, szentgotthárdi évekről Siemers Ilona: *Wass-kor*. Mentor Könyvkiadó, Marosvásárhely, 1999. 116–117.
9. Szebeni Zsuzsa: *Egy nyughatatlan ember*. In: *Bánffy Miklós Emlékkönyv*. Magyar Közlöny Lap- és Könyvkiadó. Bp., 2013. 268.
10. *Kakukkfőökák* 285.
11. *Gróf Wass Albert emlékezetének*. *Ellenzék* 1927. máj. 21.
12. Siemers Ilona: i. m. 163.
13. *Emlékeimből*. Kriterion Könyvkiadó, Kvár, 2004. 41–42.
14. Szebeni Zsuzsa: i. m. In: *Bánffy Miklós Emlékkönyv* 226.
15. Bánffy Miklós: *Emlékezések – Irodalmi és művészeti írások*. Szerk. Dávid Gyula. Polis Könyvkiadó, Kvár, 2012. 156–157.
16. Marosi Ildikó: *Bánffy Miklós estéje* 40.
17. *Huszonöt év*. Püski Kiadó, Bp., 1993. 174.
18. *Kisbán Miklós*. *Ellenzék* 1923. okt. 14.
19. Szebeni Zsuzsa: i. m. 259–260.
20. *Fekete éveim*. Erdélyi Szépművészeti Céh, Kvár, 1935. 136.
21. Az emlékkártya kópiája: *Bánffy Miklós Emlékkönyv* 269.
22. *Szentimrei Jenő levele Benedek Elekhez*. In: *Benedek Elek levelezése*. III. 1928–1929. Szerk. Szabó Zsolt. Kriterion Könyvkiadó, Buk., 1991. 252. 1929. ápr. 7.
23. Szebeni Zsuzsa: *Szilvássy Karola és a Helikon*. Kézirat. A szerző szívességéből.
24. *Bánffy Miklós Emlékkönyv* 272, 273.
25. *Kós Károly levele Molter Károlyhoz*. 1926. nov. 8. In: *Molter Károly levelezése*. I. 1927–1932. S. a. r. Marosi Ildikó. Argumentum Kiadó–Polis Könyvkiadó, Bp.–Kvár, 1995. 276.
26. *Képróbbalt receptek* c. szakácskönyve 1998-ban, *Receptek* c. gyűjteménye 2015-ben, *Kendőzetlen feljegyzések Kolozsvárról* c. naplója 2016-ban jelent meg.
27. *Sényi László jelentése az 1929. jún. 9-i közgyűlésen*. In: *A marosvásárhelyi Kemény Zsigmond Társaság levelesládája*. S. a. r. Marosi Ildikó. Kriterion Könyvkiadó, Buk., 1973. 455.
28. Uo. 382.
29. *Sényi László jelentése az 1929. jún. 9-i közgyűlésen*. Uo. 456.
30. *Áprily Lajos és felesége levele Reményik Sándorhoz*. 1932. aug. 8. In: *Rokon álmok álmodója*. Áprily Lajos és Reményik Sándor levelezése 1920–1941. S. a. r. Liktör Katalin. Polis Könyvkiadó, Kvár–Petőfi Irodalmi Múzeum, Bp. 2014. 257.
31. *Molter Károly levelezése*. III. 1933–1937. S. a. r. Marosi Ildikó. Argumentum Kiadó–Polis Könyvkiadó, Bp.–Kvár, 2006. 392–393.
32. *Kemény János elnöki beszéde*. In: *A marosvásárhelyi Kemény Zsigmond Társaság...* 453. és *Molter Károly levelezése*. II. 1927–1932. S. a. r. Marosi Ildikó. Argumentum Kiadó–Polis Könyvkiadó, Bp.–Kvár, 2001. 379.
33. *A marosvásárhelyi Kemény Zsigmond Társaság...* 58, 223–225, 388–389.
34. *Bárd Oszkár levele Sényi Lászlóhoz*. 1934. szept. 25. In: uo. 224.
35. *Tamási Áron összes novellái*. Révai, Bp., 1942. A szerző gyűjteményében.
36. *Naplóm*. 1939. 13. Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet Kézirattára 98.1
37. Klimkó Dezső (1900–1972) orvosprofesszor, 1940–45 között a kolozsvári egyetem Sebészeti Klinikájának igazgatója volt.
38. Grois László (1890–1971) jogász, újságíró. Az *Ellenzék* szerkesztője, lapigazgatója, Bánffy bizalmasa, 1939-től a Romániai Magyar Népközség bukaresti irodavezetője.
39. Inczedy-Joksman Ödön (1878–?) jogász, politikus, az Országos Magyar Párt ügyvezető alelnöke, 1940–44 között Kolozs vármegye főispánja, Bánffyval együtt a felsőház behívott tagja.
40. Lukács Béla (1892–1958) katonatiszt, politikus. 1940–44 között a Magyar Élet Pártjának elnöke, 1942–44-ben hadigondozási tárca nélküli miniszter.
41. Kovács László (1892–1963) író, szerkesztő, kritikus. 1926-tól az Erdélyi Szépművészeti Céh lektora, az Erdélyi Helikon szerkesztője, a Céh irodaigazgatója.
42. Báró Barcsay Tamásné gróf Bánffy Katinka (1871–1974), Bánffy Miklós nővére.
43. Ulrich von der Damerou-Dambrowski (1892–1973) német diplomata.
44. Keresztes-Fischer Ferenc (1881–1948) jogász, politikus, 1938–40 között belügyminiszter.
45. Csapody Miklós: *Bánffy Miklós kettős küldetése*. Polis Könyvkiadó, Kvár, 2015.
46. Csapody Miklós: *Király utca 14*. *Korunk* 2011. 11. sz. 45–47.
47. Petru Groza 1933-ban alapított kommunista Ekés Front Plugarul c. lapja Bánffy kollaborációval vádolta, azt állítva, hogy a földreformot megakadályozandó ménesét és gabonáját is a németek kezére játszotta. I. Csapody Miklós: *Bánffy Miklós...* 504–505.
48. Marosi Ildikó: *Bánffy Miklós estéje* 336.
49. *Bánffy Miklós levele Barcsay Tamásné Bánffy Katinkához*. Kolozsvár 1948. márc. 28. Uo. 167–168.
50. Somody András (1888–?) újságíró, szerkesztő, 1927-től a Keleti Újság igazgatója.

51. *Bánffy Miklós levele Bánffy Katalinhoz*. Kolozsvár 1948. ápr. 7. Marosi Ildikó: i. m. 168–169.
52. *Bánffy Katalin levele Bornemissza Elemérné Szilvássy Karolához*. Tanger, 1948. márc. 12. Uo. 341–343.
53. Edmond Petit de Beauverger báró (1899–1993) francia diplomata, a harmincas években budapesti követ-ségi titkár, majd követ.
54. Maurice Fouchet (1873–1924) francia diplomata. 1921-ig budapesti főbiztos, 1922-ben követ.
55. *Bánffy Miklós levele Bánffy Katalinhoz*. Kolozsvár, 1948. máj. 11–12. In: Marosi Ildikó: i. m. 173.
56. Gaal György–Gránitz Miklós: *Örök Házsongárd*. Pharma Press. Bp., 2010. 2. k. 174.
57. A kolozsvári Mária Valéria Árványnevelő Intézet Bornemisszáné által istápolott lakói.
58. *Bánffy Miklós levele Barcsay Tamásné Bánffy Katinkához*. Kolozsvár 1948. máj. 30. In: Marosi Ildikó: i. m. 175.
59. Uo. 39.
60. Haynal Imre (1892–1979) belgyógyász kardiológus, 1940–46 között a kolozsvári egyetem tanára.

